

**ગ્રામીણ લોકોની બદલાતી ઉપભોગવૃત્તિ અને તેની સંપોષિત વિકાસ ઉપર અસર
 (ખેડા જિલ્લાના રઢુ ગામને ધ્યાનમાં રાખીને એક અભ્યાસ)**

ભૂમિકા-

આજની ભૌતિકવાદી ઉપભોગ વ્યવસ્થાનમાં લોકોની જીવનશૈલી બદલાતી જાય છે. લોકો પોતાની જરૂરીયાત સંતોષવા માટે સ્થાનિક વસ્તુઓની / સેવાઓની જગ્યાએ બહારની વસ્તુઓ પર વધુ આધારીત થતા જાય છે. તેઓમાં સ્થાનિક ધોરણે સ્વાવલંબનનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે. તેના લીધે સ્થાનિક અર્થતંત્ર ઉપર વિપરીત અસર થઈ રહી છે. લોકોની ઉપભોગ પ્રવૃત્તિ અર્થતંત્રની સુદૃઢતા સાથે સીધી રીતે સંકળાયેલી હોય છે. જો લોકો પોતાની જરૂરીયાતો સંતોષવા માટે સ્થાનિક વસ્તુઓ અને સેવાઓનો ઉપયોગ કરશે તે પ્રમાણમાં ગામની મૂડી ગામમાં રહેશે. જેમ ખેતરનું પાણી ખેતરમાં રહેવાથી જમીનની ફળદ્રુપતા સચવાય છે. તેમજ ગામની મૂડી ગામમાં રહેવાથી ગામ લોકોની આજીવીકા અને જીવનધોરણ ટકી રહે છે. સ્થાનિક વસ્તુઓનો ઉપભોગ ઓછો થવાથી સમય જતા સ્થાનિક હુન્નરો, કારીગરો અને બનાવટો લુપ્ત થવાના આરે આવી જાય છે. જે લાંબાગાળે ગામના સ્વાવલંબનને માઠી અસર કરે છે. ગામ ખરા અર્થમાં “શ્રી” વિહીન અથવા રચનાત્મક ઉત્પાદકતા વિહીન થતા જાય છે. માનવીય સંસ્કૃતિમાં ઉચ્ચવર્ગને અંનુસરવાની પ્રથા જોવા મળે છે અને તેની અસર બીજા લોકોની ઉપભોગવૃત્તિ અને વ્યવસ્થા પર થાય છે. અમુક સમયે સામાજિક જોગવાઈઓના લીધે સ્થિતિ ન હોવા છતાં લોકો સમાજમાં પ્રચલિત વ્યવહારુ મૂજબ ઉપભોગ પેટર્ન અપનાવે છે. અને અમુક સમયે બીજા લોકો શ્રીમંતોની હરોળમાં આવવા માટે પોતાની સંપોષિત ઉપભોગ વૃત્તિને છોડી એ લોકોની ભૌતિકવાદી ઉપભોગ પ્રણાલીને અપનાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ ટ્રેન્ડ યુવા પેઢીમાં વધારે જોવા મળે છે. વાલીઓ જાણી જોઈને લાગણીવશ થઈને અને અન્ય મજબૂરીઓ સાથે અનુકૂળ ન થાય તેવી ઉપભોગ વૃત્તિ અનુસરે છે. એની આર્થિક અસર વ્યક્તિગત રીતે કુટુંબના અન્ય સભ્યોના હિતો તેમજ કુટુંબની અન્ય પાયાની જરૂરીયાતો ઉપર થતી જ હોય છે.

માનવ જીવનના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા માટે સંપોષિત ઉપભોગવૃત્તિની જરૂરીયાત છે. જેના થકી સર્વનો અસ્તિત્વ ટકી રહેલું છે. સ્થાનિક અર્થવ્યવસ્થાઓનું પતન ન થાય તે માટે આપણા ઉપભોગ વ્યવહારમાં વિવેક અને સંવેદનાઓ સાથે જોવા જરૂરી છે. વર્તમાન ઉપભોગ વ્યવસ્થામાં લોકોને જરૂરીયાતોનો

પ્રાથમિકતાક્રમ પણ બદલાયો છે. એટલે પાયાની જરૂરીયાતો માટેના ખર્ચનું બજેટ પ્રમાણમાં ઘટ્યું છે. અને ઓછી જરૂરીયાતવાળી મોજ-શોખની ઉપભોગ વ્યવસ્થાઓમાં ખર્ચનું પ્રમાણ ઘણું વધ્યું છે. જે સંપોષિત જીવન પ્રણાલી માટે યોગ્ય દેખાતું નથી. હાલની બજાર વ્યવસ્થામાં ખરીદી અંગેના નિર્ણયો કોણ લે છે તેના ઉપર પણ ઉપભોગની તરાહ નિર્ભર કરે છે. એના અનુસંધાને ખરીદ નિર્ણય વ્યવસ્થામાં ઉડાણ પૂર્વક સમજવાની જરૂર પડશે.

ગાંધીજી જીવનમાં સાદાઈ અને ઐચ્છિક ગરીબાઈનો આગ્રહ રાખતા એનો અર્થ એ નથી કે માણસને જીવનને જરૂરી સગવડો ન મળવી જોઈએ. તેમણે કહ્યું કે દરેક માણસને ઉપયુક્ત આહાર, આવશ્યક વસ્ત્ર અને આશ્રય મળવાં જોઈએ. તેઓ માનતા કે દરેક જીવંત પ્રાણીને આજીવિકાનો અધિકાર છે. તેમણે એક જગ્યાએ કહ્યું છે. હિંદની બલકે આખા જગતની આર્થિક રચના એવી હોવી જોઈએ કે જેથી કોઈને પણ અન્ન વસ્ત્રનો અભાવ વેઠવો ન પડે. એટલે કે બધાને પોતાના નિભાવ પુરતો ઉદ્યમ મળી રહે અને આવી સ્થિતિ આખા જગતને માટે આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તો અન્ન વસ્ત્રાદિ પેદા કરવાના સાધનો દરેક માણસની પોતાની પાસે રહેવા જોઈએ. એકને ભોગે બીજા વ્યક્તિએ ધન સંપત્તિ મેળવવાનો લોભ મુઘલ રાખવો ન જોઈએ. જેમ હવા અને પાણી ઉપર સૌને સમાન હક છે અથવા હોવો જોઈએ તેવી જ રીતે અન્ન વસ્ત્ર અને આજીવિકાનું હોવું જોઈએ. તેનો ઇજારો કોઈ એક દેશ, પ્રજા અથવા પેઢીની પાસે હોય એ ન્યાય નહીં, અન્યાય છે. ગાંધીજીની સંપોષિત વિકાસની વિચારસરણીમાં ગામ માનવકેન્દ્રી, શોષણમુક્ત અને વિકેન્દ્રિત અર્થવ્યવસ્થા આધારિત સ્વતંત્ર એકમ છે તેમાં દરેક વ્યક્તિને આજીવિકા માટેની જોગવાઈ હોય છે જે પરસ્પર એક-બીજાના સ્વૈચ્છિક પણ સમજણપૂર્વકના સહકાર ઉપર નભતો હોય. અન્નવસ્ત્ર અને બીજી પાયાની જરૂરીયાતોની બાબતમાં તે આત્મનિર્ભર થવા પ્રયત્નશીલ હોય. રચનાત્મક સમાજ નિર્માણની દિશામાં તેઓ એવું માનતા હતા કે વસ્ત્ર, અનાજ વગેરે પાયાની આવશ્યકતાઓને ગામડાના લોકો પોતાને ત્યાં જ પેદા કરી લે આને જ સ્વાવલંબન કહેવાય છે. જે વસ્તુઓ ગામડાના લોકો પેદા ન કરી શકે એના બદલામાં આપવા માટે ગામડાના લોકોની આવશ્યકતાથી વધારે પેદા કરવું પડે. આદર્શ સ્થિતિ તો એ જકે દરેક કુટુંબ જેમ પોતાની જમીન ખેડી, અન્ન ઉપજાવી પોતાની ઘંટી ઉપર તેને દળી પોતે જ તેના રોટલા ઘડી લે. તેમ પોતાની માટે રૂ ઉગાડી પોતે તે કોતે અને પોતે જ તે સૂતરને વણી કપડું પણ તૈયાર કરી લે. આથી ગામડાના લોકો પોતાની જાતે જ બધી જ વસ્તુઓ ઉત્પાદીત કરી ગામડામાં બધાને મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ જેથી ગામડાના લોકો સ્વાવલંબી બની શકે. જેમ ખેતરનું પાણી ખેતરમાં રહેવાથી ખેતરની જમીન વધુ ફળદ્રુપ બને તેમ ગામની મુડી ગામમાં રહેવાથી ગામડાનો જોઈએ તેવો વિકાસ સાધી શકાય છે.

સંશોધન સમસ્યા: ગ્રામીણ વિસ્તારમાં બદલાતી ઉપભોગવૃત્તિ-

ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ઉપભોગ સ્થિતિમાં ફેરફાર જોવા મળે છે. ગામડાનાં લોકો સવારથી લઇને સાંજ સુધીમાં ઘણી વસ્તુઓ વપરાશ કરે છે. જે ગામડાનાં લોકોમાં ઘણાં પરિવર્તનો આવ્યા છે. ગામડામાં લોકો આરોગ્યને સાચવે અને તેમને પોષાય તેવી વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરતાં હતાં પરંતુ અત્યારનાં સમયમાં તેઓ શહેરની ભૌતિકવાદી જીવનશૈલી તરફ વળવા લાગ્યા છે.. એનાથી ગામડામાંથી મળી આવતી વસ્તુઓ ઉપયોગ ઘટાવા લાગ્યા છે.

ગામડાના લોકો સવારે ઊઠે ત્યારથી તેમની પ્રથમ જરૂરીયાત એ દાંતણ હતી જેનું સ્થાન ટૂથપેસ્ટ અને ટૂથબ્રશ લઈ લીધું છે. જેનાથી પાણીનો બગાડ વધુ પ્રમાણ થાય છે. દાંતણ ગામડામાં સરળતાથી મળી આવતા હતા અને તેની પાછળ કોઈ પણ પ્રકારનો ખર્ચ થતો ન હતો તેની જગ્યાએ ટૂથપેસ્ટ મોઢી હોય છે જેમાં અલગ-અલગ પ્રકારની પેસ્ટો આવવાથી તે વધુ ને વધુ મોઢી બનતી જાય છે. તેજ રીતે ટૂથબ્રશમાં પણ અલગ-અલગ પ્રકારના અને તે પણ મોઢાં પડે તેમ હોય છે. દાંતણ એ રોજ રોજ મળી રહેતા હતા. તેની પાછળ કોઈ ખર્ચ થતો ન હતો પરંતુ તેની સામે ટૂથબ્રશ એ માંડ એક મહીના સુધી વાપરી શકાય છે. ધીમે-ધીમે તે તુટવા લાગે છે. અને ત્યાર બાદ તે નવું ખરીદવું પડે છે. તેમાં ગામડાની ગરીબ પ્રજાને તે પોષાય તેમ નથી. ત્યાર બાદ સવારે ગામડાના લોકો ચા-દૂધ પીતા હતાં જેનું સ્થાને અત્યારે ચા-દૂધ તો છે જ તે ઉપરાંત કોફી તેમજ અન્ય પીણાઓએ લીધું છે પહેલા ચા સાથે લોકો નાસ્તમાં રાત્રીનો સુકો રોટલો લેતા હતાં તેની જગ્યાએ અત્યારે નાસ્તામાં કોઈ બીસ્કીટ, બ્રેડ, પાઉ, ચવાણું જેવી અન્ય વસ્તુઓએ લીધું છે. જે સ્વાસ્થ્ય માટે હાનીકારક ગણી શકાય. તેમજ ગામડાના લોકોને તે આર્થિક રીતે પોષાય તેમ નથી.

માહિતીસંચારના સાધનો તરીકે લોકો તાર-ટપાલનો ઉપયોગ કરતાં હતા. જેનું સ્થાન અત્યારે ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનોએ લીધેલું છે. તેમાં ખર્ચો બેફામ થાય છે અને દિવસે દિવસે તેમાં વધારો જ થતા જાય છે. આવા બિન જરૂરી માહિતી સંચાર સાથે લોકો વચ્ચે પ્રત્યક્ષ સંવાદ ઓછો થઈ રહ્યો છે. વ્યવસાય અર્થે કે અન્ય કારણોસર બહાર ગામ કે બીજી જગ્યાએ જવાનું હોય તો પહેલા ચાલીને અથવા તો સાઇકલ દ્વારા પહોંચી જતા હતા. તેમાં કોઈ પ્રકારનો ખર્ચ ન હતો થતો પરંતુ સમય બદલાતા લોકો મોટરસાઇકલ અને કારના ઉપયોગ કરવા તરફ વળ્યા છે જેમાં પેટ્રોલ ખર્ચ અને અન્ય સમારકામનો ખર્ચ વધતો જાય છે જે ગામડાના લોકો માટે ખુબ જ મોંઘુ ને પોસાય તેમ નથી. તેમજ ગામડામાં કોઈ કરીગર કે પેટ્રોલ પંપ ન હોવાથી તેમણે શહેરમાં જવું પડે છે. તેમાં પણ ખર્ચ વધી જાય છે જે ગામડાના લોકો માટે ખુબ જ ખર્ચાળ સાબિત થાય છે.

ખોરાકમાં ગામડા લોકો સાદું ભોજન જમતા હતા. જે અત્યારના સમય પ્રમાણે શહેરની ભૌતિકવાદી પધ્ધતિનું અનુકરણ કરતા લોકો શહેરના ફાસ્ટફુડ તરફ વળી ગયા છે. જેનાથી આરોગ્ય પણ બગડવાની સંભાવના રહેલી છે. તેમજ ગામડામાં સાદું ભોજન તૈયાર કરવા માટેની બધી જ વસ્તુઓ પોતાની જાતે ખેતરમાંથી ઉત્પાદિત કરી લેતા હતા. જે ગામડામાં ઉત્પાદિત થઈને ગામડા તે વસ્તુઓ રહેતી હતી. જેનોથી તે ખુબજ સારી અને સસ્તી વસ્તુ મળતી હતી. જેની જગ્યાએ શહેરની ફાસ્ટફુડમાં કેવી વસ્તુઓ વપરાતી હોય

તેની પણ જાણ હતી નથી તેમજ તે ખૂબ જ મોંઘી પડે તેમ હતી. જે ગામડાની ગરીબ પ્રજાને પોષાય તેમ હતી જ નથી.

ખેતી ઉત્પાદનના ક્ષેત્રે પણ ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ઘણા ફેરફાર જોવા મળે છે. ખેડૂતો પહેલા ઓર્ગેનીક એટલે કે બિન રાસાયણિક ખાતર તેમજ દવાઓ સીવાયની ખેતીકરતા હતા. પહેલા ખેતર ખેડવા માટે બળદનો ઉપયોગ કરતા હતા તેના સ્થાને ટ્રેક્ટર તેમજ અન્ય સાધનો એ ખેતીમાં સ્થાન લીધું છે. તેનાથી ખેતરની ફળદ્રુપતા અને જોઈ તેટલું ઉત્પાદન મેળવી શકતા નથી. તેમજ દવા અને રાસાયણિક ખાતરો દ્વારા પુરતું પોષણ મળતું નથી અને ખાતરોનો બેફામ ઉપયોગ કરતા થાય છે. તેનાથી જ વર્ષે ફાયદો તો મળી જ રહે છે. પરંતુ તેના કારણે ખેતરની જમીનની ફળદ્રુપતા અને આયુષ્યમાં ઘટાડો થતો જાય છે ખેડૂતનું મોટામાં મોટું નુકશાન એજ છે. જો જમીન જ સારી નહીં રહે તો ખેડૂત ખેતી શેમાં કરશે. ખેડૂત ખેતી નહીં કરે તો અનાજ ક્યાંથી મળશે. જો અનાજ જ નહીં મળે તો લોકો ભોજનમાં શું લેશે. તેનાથી ગામડાના બધા જ લોકોને નુકશાન થઈ શકે છે. તેથી આ પ્રકારની ખેતી પધ્ધતિ ગામડાનાં લોકોને પરવડે તેમ નથી.

ગામડાના લોકોમાં જેમ -જેમ ઉંમરનો વધારો થતો જાય છે તેમ - તેમ લોકોના ઉપભોગ અંગેનાં વલણો પણ બદલાતા જાય છે. ગામડાનાં બાળકો પહેલા માટીના રમકડા તેમજ અન્ય વસ્તુઓ દ્વારા રમતો રમતા હતાં. જેનાં સ્થાને અત્યારે ઇલેક્ટ્રીક રમકડા અને અન્ય સાધનો દ્વારા રમતો રમે છે. યુવાનોમાં પહેલા સાદગી ભર્યાં વસ્ત્રો પહેરતા હતા તેની જગ્યાએ અત્યારે શહેરી વિસ્તારનું અનુકરણ કરવાથી ફેશન અને વ્યસન તરફ વધુ જોવા મળે છે. જેમાં જીન્સ, ટી-શર્ટ એમાં પણ કોઈ પ્રચલિત બ્રાન્ડવાળા કપડા જ પહેરવાનું પસંદ કરે છે. જે કપડા પાછળ ખુબ જ નહિવત્ ખર્ચ થતો હતો તેની જગ્યાએ અત્યારે મોટા ભાગની મૂડી સ્ટાઇલીશ કપડા પાછળ જ વપરાવા લાગી છે. તેમજ અમુક ફેશન તો સાંસ્કૃતિક વારસાને હાની પહોંચાડે તેવા પ્રકારની પણ હોય છે. જે ગામડાની પ્રજાને માટે યોગ્ય નથી.

ગામડામાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધવા લાગ્યું છે. તેમાં જેમ -જેમ વધારો થતો જાય છે તેમ -તેમ ગ્રામીણ લોકોની ઉપભોગ વ્યવસ્થામાં પણ બદલાવ જોવા મળતો જાય છે. ગામડાના કોઈ કુટુંબનો વ્યક્તિ શિક્ષણ મેળવવા માટે શહેરમાં જાય, શિક્ષણ મેળવ્યા પછી ગામડામાં આવે તો તે વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ વાપરવામાં બદલાવ જોવા મળતા હોય છે. ગામડાના લોકો શિક્ષણમાં વધારો થવાથી લોકોની મનોવૃત્તિમાં પણ ફેરફાર આવે છે. જેથી સારી અને આકર્ષક વસ્તુઓ ખરીદવા ઇચ્છે છે. તેથી તેઓના વર્તનમાં ફેરફાર જોવા મળે છે. ગામડાના મોટા ભાગના લોકો ગામની બહાર શહેરમાં વ્યવસાય કે નોકરી કરે છે. તેઓ ઘરવપરાશની મોટાભાગની વસ્તુઓ શહેરમાંથી જ ખરીદે છે. શહેરમાં નોકરી કે જોબ હોવાથી ત્યાંનાં નજીકનાં બજારમાંથી એક સાથે બધી જ વસ્તુઓની ખરીદી કરી લે છે. ગામડામાં પહેલા બધા જ કુટુંબમાં ખરીદી વ્યવસ્થાનો નિર્ણય ઘરના વડા જ કરતાં હતા જેમાં જે વસ્તુ ખરીદવાનું કહે તે જ વસ્તુ ખરીદવી પડતી હતી. જ્યારે અત્યારના સમયમાં મોટા ભાગના કુટુંબમાં યુવાનો જ ખરીદ વ્યવસ્થાનો નિર્ણય કરતાં જોવા મળે છે. ગામડામાં આવી

વ્યવસ્થા ઉભી થવાના કારણે તેઓનાં ખર્ચનું પ્રમાણ વધ્યું છે. આથી ઉપભોગ વ્યવસ્થામાં બદલાવ જોવા મળે છે.

ગામડાનાં લોકોની આર્થિક સ્થિતિ ન હોવા છતાં વિવિધ વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરતાં હોય છે. તે જરૂરીયાત પૂરી કરવા માટે મોટા ભાગના લોકોને દેવું કરવું પડતું હોય છે. કુટુંબના મુખ્ય વ્યક્તિ ની આવક એટલી બધી સારી ન હોય કે તેઓ ઘરના વ્યક્તિઓના જરૂરીયાતો પૂરી કરી શકે તેમ ન હોય છતાં પણ તે પોતે પોતાની જરૂરીયાત પર કાપ મુકશે કે પછી પોતાની જરૂરીયાત પર કરકસર કરશે છતાં તેમ ન થાય તો પોતે દેવું કરીને પણ કુટુંબના અન્ય સભ્યોની જરૂરીયાત પૂરી કરતાં હોય છે. દેવું કરે તો તે નાણાં ક્યાંથી મેળવશે ? તે પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. કુટુંબના મુખ્ય વ્યક્તિ પોતાના કુટુંબના સભ્યોની જરૂરીયાત પૂરી કરવા માટે ગામનાં કોઈ સાહુકાર, પેઢી, કે નાણાં ધીરનાર પાસેથી નાણાં ઉછીના (વ્યાજ) મેળવે છે. તેની પાછળ લગભગ ૩ થી ૫ ટકા જેટલું વ્યાજ ચુકવવું પડતું હોય છે. અથવા તો ઘરની કોઈ વસ્તુ ગીરવે મુકીને નાણાં પ્રાપ્ત કરતા હોય છે. તેમાં કોઈ વાર અમુક લોકો નાણાં પાછા ન આપી શકે તેમ હોય તો જે વસ્તુ ગીરવે મુકી હોય તે વસ્તુ ગુમાવવી પડતી હોય છે. આ રીતે વિવિધ પ્રકારે ગામડાના લોકોનું શોષણ થતું જોવા મળે છે. જેનાથી ગામડાનાં ગરીબ લોકોનો વિકાસ થઈ શકતો નથી.

ગાંધીજી દ્વારા જણાવેલ સ્વદેશીનો અર્થતંત્ર અને મર્યાદિત જરૂરીયાતોનો મંત્ર સંમ્પોષિત ઉપભોગ વ્યવસ્થાની શોધની દિશામાં પ્રાસંગિક બની જાય છે. તેને ધ્યાનમાં લઈ ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વર્તમાન ઉપભોગ વ્યવહારો અને તેની અસરોનું વિશ્લેષણ કરવાની જરૂરીયાત ઉભી થાય છે. કે આ વ્યવસ્થાઓ સાંચા ગ્રામ સ્વરાજની કેટલી નજીક છે? અને સાચું ગ્રામ “સુરાજ” લાવવા માટે કયા પગલા લેવા યોગ્ય બનશે? તે આ સંશોધન દ્વારા શોધવાનો નાના પાયે એક પ્રયાસ છે.

અભ્યાસના હેતુઓ-

1. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ઉપભોગના ક્ષેત્રે સ્થાનિક ઉત્પાદકોની સ્થિતિ શું છે તેના માટે કયા પરિબલો જવાબદાર છે, તે જાણવું.
2. કુટુંબમાં ઉપભોગ વ્યવસ્થા અંગેના નિર્ણયો કોણ લે છે અને તેની અસર સંમ્પોષિત વિકાસની દ્રષ્ટિએ શું થાય છે, તેનું વિશ્લેષણ કરવું.
3. ઉપભોગ અંગેના નિર્ણયોના કારણે ઉત્પાદક રચનાત્મકતા ઉપર શું અસર થઈ છે, તે જાણવું.
4. આજનો યુવાન ઉપભોક્તા ગામમાં બનેલી અથવા ગામમાં મળતી વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરવાનું પસંદ કરે છે કે નહિ, તે જાણવું.
5. લોકોની ઉપભોગ પ્રાથમિકતાઓમાં શું ફેરફાર થયા છે અને તેની શું અસર થાય છે, તે અંગે કાર્યકારણ વિશ્લેષણ કરવું.

ઉપકલ્પનાઓ-

1. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં લોકોની ઉપભોગ વ્યવસ્થામાં સ્થાનિક ઉત્પાદનનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે. તેનાથી અર્થવ્યવસ્થા ખોરવાઈ રહી છે.
2. ગ્રામીણ વિસ્તારના લોકો પણ શહેરી ભૌતિકવાદી સમૃદ્ધિ તરફ આકર્ષવાના શરૂ થયા છે. જેથી ઉપભોગ વ્યવસ્થા બદલાઈ રહી છે.
3. જ્ઞાતિ, આર્થિક સ્થિતિ, શૈક્ષણિક સ્તર, ઉંમર, તેમજ સામાજિક સ્તર વગેરે ઘટકોના આધારે ઉપભોગ વ્યવસ્થામાં ફેરફાર થાય છે.
4. યુવા પેઢીનો ઉપભોગ અંગેના વલણ બદલાતા લાંબાગાળાના ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થા ઉપર માંઠી અસર થાય છે.
5. લોકો ગામમાં બનેલી અથવા ગામમાં મળતી વસ્તુઓ ખરીદવાનો નિર્ણય ના છૂટકે જ કરે છે.
6. ગ્રામીણ બજારમાં લોકોની જરૂરીયાતોની પ્રાથમિકતાઓમાં ખાસ ફેરફારો થયા છે. તે લોકો હવે પાયાની જરૂરીયાતોની ઉપર વધુ ખર્ચ થયો છે.

ક્ષેત્ર પસંદગી અને ક્ષેત્ર પરિચય-

સંશોધન માટે ખેડા જિલ્લા અને તાલુકાનું રઢુ ગામ પસંદ કરેલ છે. ખેડા તાલુકો એ માતર અને મહેમદાવાદ તાલુકામાંથી છુટા પાડી કુલ ૩૯ ગામોનો નવીન તાલુકો બનાવેલ છે. આ તાલુકામાં આવેલ વાત્રક , શેઢી , ખારીકટ, સાબરમતી અને મેશ્વો આમ પાંચ નદીઓ આવેલી છે. વાત્રક, શેઢી નદીનો સંગમ ખેડા આગળ થાય છે. એક દંતકથા મુજબ આ ગામ રૂડી રબારણે વસાવ્યું હોવાનું માનવામાં આવે છે. તેમજ તેના નામ પરથી રઢુ નામ ઉતરી આવ્યું છે. આ ગામ ગુજરાતના મુકસેવક અને સ્વાતંત્ર્ય સેનાની એવા પુજ્ય રવિશંકર મહારાજની આ જન્મભુમિ છે. અહિં કુલ ગામ - ૩૯, ગ્રામ પંચાયતો-૩૭, નગરપાલિકા-૧ છે. ગામમાં ૧ બાલમંદિર, ૭ આંગણવાડી કેન્દ્રો, ૫ બેંકો, ૧ દુધ મંડળી, ૧ સેવા સહકારી મંડળી અને ૧ પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર છે. ગામ ૨૪ કલાક વિજળી ની સુવિધા છે. કામનાથ મહાદેવ, સંતરામ મંદિર, સ્વામિનારાયણ મંદિર, ખોડીયાર મંદિર, અંબાજી મંદિર, રાધાકૃષ્ણનું મંદિર, વેરાઈમાતાનું મંદિર, મસ્જીદ વગેરે ધાર્મિક સંસ્થાઓ છે. ખેતી માટે ૮ કલાક વિજળી પુરી પાડવા માં આવે છે. વાહન વ્યવહાર માટે બસ અને ખાનગી વાહનો નો ઉપયોગ કરવામા આવે છે. સંદેશા વ્યવહાર માટે લોકો ટેલીફોન, સમાચારપત્રો, ટેલીફોન મોબાઇલ અને તાર-ટપાલનો ઉપયોગ કરે છે. ગામની જમીન ગોરાડુ અને મધ્યમકાળી છે, આબોહવા ગરમ ભેજવાળી, સુકી અને ઠંડી તેમજ વાદળવાળુ હવામાન જોવા મળે છે. મુખ્ય પાકો ઘંઉ, ડાંગર, તમાકુ, કેળ, જામફળી, કપાસ, કઠોળવર્ગ ના પાકો અને શાકભાજીની ખેતી કરવામાં આવે છે. સિંચાઈની સગવડો મેશ્વો કેનાલ, વાત્રકનદી, સાબરમતીનદી તેમજ ટ્યુબવેલ દ્વારા સિંચાઈ કરવામાં આવે છે. ગામના લોકો મોટે ભાગે ખેતી અને પશુપાલનનો વ્યવસાય કરે છે. શિક્ષિત લોકો નોકરી સાથે સંકળાયેલા તેમજ કારીગરો અને ટેકનીશીયનનો વર્ગ હોવાથી વેપાર- ધંધો પણ વિકસેલો જોવા મળે છે.

નમૂના પસંદગી-

સંશોધન અભ્યાસ માટે ૧૦% લેખે નમૂના પસંદગી યદ્યચ્ચ નિદર્શનની પદ્ધતિથી કરેલ છે. તેમના પાસેથી અભ્યાસ માટે અનુસૂચિ દ્વારા માહિતી એકત્ર કરેલ છે. અંતિમ નમૂના પસંદગી ગ્રામ પ્રમાણે નિચેના કોઠામાં દર્શાવેલ છે.

જ્ઞાતિ પ્રમાણે સમષ્ટિ અને લીધેલ નમૂનાની સ્થિતિ દર્શાવતો કોષ્ટક:

જ્ઞાતિ		સમષ્ટિ	નમૂના પસંદગી
સામાન્ય	પટેલ, વાઘેલા, કાછિયા, ઝાલા, જાડેજા, શાહ, ભટ્ટ, શૈયદ	૧૯૭	૧૯
બક્ષીપંચ	સોલંકી, રબારી, ઠાકોર, પ્રજાપતિ, ભરવાડ, દેસાઇ, રાવલ, ડોડીયા, ચૌહાણ, ચાવડા, ભોઇ, ધોબી, રામી, રાહોડ, મોચી, વ્હોરા, મલેક, પઠાન.	૩૦૯	૩૧
અનુસુચિત જાતિ	પરમાર, મકવાણા, વણઝારા	૪૯	૫
અનુસુચિત જન-જાતિ	વસાવા	૯	૧
કુલ		૫૬૪	૫૬

અભ્યાસના પ્રમુખ તારણો: નિષ્કર્ષ-

- સંશોધન અભ્યાસ વિસ્તારના મહત્તમ ઉત્તરદાતાઓ ખેતીના ધંધા સાથે સંકળાયેલા છે જ્યારે ગૌણ વ્યાવસાયમાં પશુપાલન કરે છે અને તેમાંથી સારી આવક મેળવે છે જ્યારે થોડાક લોકો નોકરી કરે છે. વ્યક્તિ સ્વતંત્રતાથી પોતાનું જીવન જીવવા માટે મોટા ભાગના ઉત્તરદાતાઓ વિભક્ત કુટુંબમાં રહે છે.
- ગ્રામીણ વિસ્તારમાં લોકોની ઉપભોગ વ્યવસ્થામાં સ્થાનિક ઉત્પાદનનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે. તેનાથી અર્થવ્યવસ્થા ખોરવાઈ રહી છે.
- સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, તેમજ આર્થિક પરિવર્તનોના લીધે ગ્રામીણ વિસ્તારના લોકો પણ શહેરી ભૌતિકવાદી સભ્યતા તરફ આકર્ષવાના શરૂ થયા છે. જેથી ઉપભોગ વ્યવસ્થા બદલાઈ રહી છે.
- સ્થાનિક વસ્તુની પસંદગીના સંદર્ભે ઉત્તરદાતાઓ જણાવે છે કે ગામમાંથી મળતી વસ્તુઓ સારી છે પરંતુ મોંઘી અને ઘણીવાર ખરાબ પણ આવી જતી હોય છે. છતાંય ગામની મૂડી ગામમાં રહે તે માટે સ્થાનિક વસ્તુઓના વપરાશને જરૂરી માને છે. પણ એના માટે જરૂરી છે કે ગામમાં વ્યવસ્થિત રીતે ગૃહ ઉદ્યોગોનું

વિકાસ થાય પારંપરિક હુજૂરોને ટેકો મળે. હાલમાં મોટા ભાગના ઉત્તરદાતાઓ ગામમાંથી મળતી ચીજવસ્તુઓથી સારો સંતોષ ધરાવે છે.

5. જે પાયાની જરૂરિયાતો ઉત્તરદાતાઓ સ્થાનિક સ્તરે ગામમાંથી પૂરી કરે છે અને તેની પાછડ જે ખર્ચ કરે છે તે મોજ શોખની ચીજ-વસ્તુઓની તુલનામાં ઘણો ઓછો હોય છે. મોજ શોખની ચીજ-વસ્તુઓની મોટા ભાગે બહારથી જ ખરીદવાની હોય છે. ઉમર, શિક્ષણ, આવક, વ્યવસાયની દ્રષ્ટિએ આ તરાહમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. દા.ત. યુવાન વયના, સારી આવક ધરાવતા તથા ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત તેમજ નોકરિયાત વર્ગના ઉત્તરદાતાઓના બજેટમાં મોજ શોખની ચીજ-વસ્તુઓની ખરીદી માટે વધુ જોગવાઈ જોવા મળી છે. તેના લીધે ઓછી આવક ધરાવનારા વર્ગમાં પોતાની જરૂરિયાત સંતુષ્ટિની સ્થાનિક વ્યવસ્થાથી અસંતોષ જોવા મળે છે.
6. બહારની ચીજ-વસ્તુઓ ખરીદવામાં વાહનવ્યવહારનું ભાડું ખુબ જ મોંઘું પડે છે અને ઘણીવાર ઉત્તરદાતાઓની આર્થિક પરિસ્થિતિ સારી ન હોવા છતાં તેઓ પોતાના બાળકની માગ પુરી કરવા માટે બહારની વસ્તુઓ ખરીદવી પડે છે.
7. બહારની ચીજ-વસ્તુઓ ખરીદવા પાછળનું મુખ્ય કારણ નવા ફેશન અને પસંદગીની ચીજ વસ્તુ મળી રહવાનું છે. તેવું માને છે કે તેના થકી સામાજિક દરજ્જો ઊંચો દેખાય છે. પણ સંપોષિત વિકાસની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો કહી શકાય છે કે ત્યાં ગરીબી અને તવંગર ભેદ પણ તરી આવે છે. જ્ઞાતિની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો સામાજિક અસર મોટે ભાગે બક્ષીપંચના લોકોને ઓછી આવકના લીધે ઊંચનીચનો ભેદભાવ જોવા મળે છે.
8. મહત્તમ ઉત્તરદાતાઓ માને છે કે ભૌતિક સુખ સગવડના સાધનો ન હોય તો તેમનો મોભો નીચો લાગે છે પણ ઉંમરવાળા અનુભવી લોકોનું(૪૦ થી ૪૯ વર્ષના) મત હતો કે બહારની ચીજ વસ્તુઓ વાપરવાથી સાંસ્કૃતિક અસરની દ્રષ્ટિએ લોકોની માન મર્યાદામાં ઘટડો જોવા મળે છે. આપણી મૂલ્ય આધારિત સાંસ્કૃતિનો નાશ પણ થાય છે.
9. ઓછી આવક ધરાવતા (રૂપિયા-૫૦૦૦૦ થી ૧૨૫૦૦૦ની વાર્ષિક) ઉત્તરદાતાઓ પણ બદલાતા ઉપભોગ પ્રવાહના લીધે બહારની ચીજ વસ્તુઓની ખરીદી કરે છે અને તેમને ઘણી વખત દેવું પણ કરવું પડે છે. ઉમરની દ્રષ્ટિએ યુવાન વર્ગના ઉત્તરદાતા પોતાની જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે બહારની ચીજ વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ તેવું માને છે જ્યારે પ્રૌઢ વયના ઉત્તરદાતા કરકસર કરવાનું જણાવે છે.
10. યુવા વર્ગના ઉત્તરદાતાઓને મોટે ભાગે કંઈક નવા ટ્રેન્ડ મુજબ અલગ-અલગ ચીજવસ્તુઓ વાપરવા માટે ટેવાયેલા હોય છે.

11. બદલાતા ઉપભોક્તા વ્યવહારમાં ખરીદીના નિર્ણયો હવે વડીલોની જગ્યા યુવાનો કરતા થયા છે તેથી પાયાની સ્થાનિક વસ્તુઓની જગ્યા બહારની મોંઘી વસ્તુઓ લોકોના બજેટમાં સામેલ થઈ છે.
12. વિવધતાપૂર્ણ વસ્તુઓ જો ના વાપરે તો પૈસાદાર સમાજ તેમને સારી નજરે જોતો નથી.
13. ખાવા-પીવાની વસ્તુ જે ગામમાંથી આખી લઈને ઘરે તૈયાર કરવામાં આવતી હતી તેની જગ્યા તૈયાર પૈકટ બંદ વસ્તુઓ લોકોના ઘરે આવી રહી છે તેની ગુણવત્તા સમય મર્યાદા પણ ઘણીવખત પ્રશ્નાર્થ બની જાય છે અને સરખામણીમાં પૈસા વધારે ચુકવવા પડે છે.
14. કાપડ બીજી પાયાની જરીરિયાત છે લોકો સ્થાનિક દર્જી પાસે સીવડાવતા ઓછા થયા છે અને એની જગ્યા રેડીમેડ કાપડ લેતો જાય છે જે મોંઘા આવે તેમજ તેમનો ટકાઉપણો પણ ઓછો હોય છે.
15. લોકો જણાવે છે કે બહારની વસ્તુઓ ખરીદવા જઈએ તો જરૂરિયાત કરતા વધારે વસ્તુઓ ખરીદી જાય છે જેની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર વિપરીત અસર થાય છે અને સ્થાનિક સ્તરે ગામડાનો વિકાસ અવરોધાય છે.
16. સ્થાનિક ઉત્પાદકોને વધુ તક મળે તે માટે મહત્તમ ઉત્તરદાતાઓ જણાવે છે કે વસ્તુઓ વ્યાજબી ભાવે લોકોને પોષાય તેવી હોવી જોઈએ. અને તેની કિંમત મુજબ ગુણવત્તા વાળી હોવી જોઈએ.
17. હાલમાં લોકો ગામની બનેલી અથવા ગામમાં મળતી વસ્તુઓ ખરીદવાનો નિર્ણય ના છૂટકે જ કરે છે કારણ કે અહીં ઉત્તરદાતા સ્થાનિક વસ્તુના વપરાશમાં તેમને પુરતો સંતોષ મળે છે તેથી તેઓ પરાણે ખરીદતા નથી મોટા ભાગના ઉત્તરદાતા સ્થાનિક વસ્તુમાં રસ દાખવે છે.

સુજાવો-

1. કેટલાક લોકો વસ્તુની વપરાશની બાબતમાં લઘુતાગ્રંથીથી પીડાય છે. બહારની વસ્તુ જ સારી હોય ગામની વસ્તુ સારી ન હોય તેવું માનતા છે. આવા લોકોની ગામની વસ્તુ કે ગામના ઉત્પાદનોથી થતા ફાયદા વિશે જણાવેલ અને તેનો ઉપયોગ કરે તે માટે પ્રોત્સાહન ભર્યો વાતાવરણ ઉભું કરવો જોઈએ.
2. લોકો બહારના બજારની વસ્તુઓને પોતે ઉપભોગ કરે છે ત્યારે ગામની વસ્તુથી થતા ફાયદા અને બહારની વસ્તુના ગેરફાયદા કે ફાયદા વચ્ચેના તફાવત લોકોને સમજાવવા અને પ્રેરણા માટે ગાણિતિક કે પ્રાયોગિક પ્રવૃત્તિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ
3. સમ્પોષિત વિકાસની વિચારસરણી મુજબ ગ્રામીણ બજારો વિકસિત થાય તે માટે સમાજ, સરકાર અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા સ્વાર્થરહિત વિવેકપૂર્ણ પ્રયાસો હાથ ધરવા જોઈએ.
4. સરકારની વિવિધ યાજનીઓના સુવ્યવસ્થિત અમલ દ્વારા ગ્રામીણ વિસ્તારમાં સમ્પોષિત ઉપભોગ વ્યવસ્થાની સ્થાપનાના પ્રયાસોને ગતિ મળવી જોઈએ.

ઉપસંહાર-

પહેલાનો સમય અને આજનો સમય જોતા જ આપણને ખબર પડે કે આ તો ખુબ જ બદલાયેલો સમય લાગે છે. ભૂતકાળ અને વર્તમાન આ સમયને વસ્તુના વપરાશની દ્રષ્ટિએ જોવા જઈએ તો ખૂબ મોટો ફેર કે તફાવત હોય તેવું લાગે છે. પહેલાના સમયમાં લોકો પોતાના ઘરવપરાશ કે સ્વવપરાશની વસ્તુઓ માટે પોતાના ગામનો જ આધાર રાખતા હતા પોતે પોતાના ગામના લોકો વેપારી પાસેથી જ પોતાની જરૂરીયાત કે ઉપભોગને સંતોષતા હતા. આથવાના કારણે ગામના લોકો તથા વેપારીઓ વચ્ચેના સંબંધોમાં તણાવ આવેલા જોવા મળે છે લોકો બહારથી ઉપભોગની ચીજવસ્તુઓ લાવતા હોવાથી ગામનાં વેપારીઓ જે પરંપરાગત વ્યવસાય સાથે જોડાયેલા હતા તેઓના વ્યવસાયો પડી ભાગ્યા અને ગરીબી તરફ વળ્યા છે. આમ થવા પાછળના કારણો અલગ અલગ છે તેમાં જોઈએ તો આજની શિક્ષણ પ્રથા અને પ્રવૃત્તિએ પણ તેટલી જ જવાબદાર છે. પરંતુ આજ નો સમય બિલકુલ વિરુદ્ધ છે. દુકામાં કહીએ તો એક યા બીજી રીતે પણ લોકો પોતાની જરૂરીયાતને ગાંધી મૂલ્યો કહિયે કે ગાંધીનાં સિદ્ધાંતો પ્રમાણે પોતાના ગામમાંથી જ સંતોષાતા. આ ઉપરથી કહી શકાય કે પહેલાના સમયમાં ખરા અર્થમાં લોકો ગાંધીજીના માર્ગે ચાલ્યા હતા. ખેતીની વાત કરીએ તો લોકો ખેતી એટલે ધંધો નહી પણ ધર્મ સમજતા હતા અને તેને પોતાની આજીવિકા માનીને તેનો ખુબ જ આદર્શ પ્રમાણેની ખેતી કરતા હતા તેઓ માનતા કે ખેતી એ સજીવ છે અને તેઓ આમ માનીને પોતે રસાયણોનો ઉપયોગ ન કરતા અને પોતે સજીવ ખેતી અપનાવતા અને આ સજીવ ઉત્પાદનના કારણે તેઓનું પોતાનું સ્વાસ્થ્ય પણ સાચવાતું હતું. ઉપભોગ વ્યવસ્થામાં પણ સાદુ જીવન ઉચ્ચ વિચારના આદર્શને આચરી સ્વદેશી ધર્મ વિભાવતા હતા જેમાં એક-બીજીને અસ્તિત્વ ટકી શકતો હતો. આજના વૈશ્વીકરણના દૌર અને ભૌતિકતાવાદી અંધી દૌડમાં લોકો પોતા હિત-અહિત વિષે વિવેક ભૂલીને એવી જીવનશૈલી અપનાવતા થયા છે જેના થકી તેમનો પોતાનો બજેટ વધે છે, આરોગ્ય બગડે છે અને ગામની મૂડી ગામમાં ફરતી બંધ થાય છે તેમજ ગામની ખરી ઉત્પાદકતા અવરોધાય છે, ગામના હુન્નર, ઉદ્યોગ ધંધા નાશ પામી રહ્યા છે અને તે લોકો ગામ છોડી પલાયન (માઇગ્રેશન) કરવા વિવશ થાય છે. વર્તમાન બદલાતી ઉપભોગ વ્યવસ્થાના લીધે મૂડીનો કેન્દ્રીકરણ થાય છે, ઉત્પાદનશક્તિ અમુક જ હાથોમાં જતી રહે છે અને લોક સર્જનાત્મકતા નાશ પામે છે. સંપોષિત વિકાસ માટે આ પ્રવાહ ઉપર અંકુશ રાખવું ખૂબજ જરૂરી છે.

સંદર્ભ-

1. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી (1904) - “ હિન્દ સ્વરાજ ” - નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ
2. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી (1930) - “ મંગલ પ્રભાત ” - નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ
3. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી - “ગ્રામ સ્વરાજ”, સંકલન -હરિપ્રસાદ વ્યાસ (1963) નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ.

ડૉ. લોકેશ જૈન, સહ-પ્રાધ્યાપક, અને પ્રતીક કાછિયા- સંશોધક,
ગ્રામ વ્યવસ્થાપન અધ્યયન કેન્દ્ર,
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, ગ્રામીણ પરિસર- રાંધેજા-૩૮૨૬૨૦
ગાંધીનગર (ગુજરાત)

Copyright © 2012- 2016 KCG. All Rights Reserved. | Powered By : Knowledge Consortium of Gujarat